

Stredoveké kostoly v Zolnej a Hornom Jasene : poznámky k architektúre a datovaniu*

BIBIANA POMFYOVÁ

Ústav dejín umenia Centra vied o umení SAV, v.v.i., Bratislava

Medieval Churches in Zolná and Horné Jaseno : Notes on Architecture and Dating

Abstract: The Gothic churches in Zolná and Horné Jaseno are among the medieval rural sacral buildings in two nearby regions – in Zvolen Hollow Basin and Turiec Hollow Basin, which are often considered to be architectural or art historian circles regions. The architecture of both churches remained somewhat in the shadow of their wall paintings or the problems of monument restoration. The research so far records the basic architectural contexts as well as the fact that they are characterized by certain common features. However, a deeper analysis is lacking and the dating of both buildings is ambiguous, ranging from the second half of the 13th century to the beginning of the 14th century. The church in Zolná is indeed one of the valuable examples of medieval sacral buildings, for which we have available written sources illuminating their origin. Paradoxically, however, this does not make the interpretation of architecture easier, but puts us in front of a methodological problem, whether we prefer the statement of building forms or documents. The purpose of the following post is a more detailed analysis of this problem.

Keywords: Slovakia, Zolná, Horné Jaseno, Sacral Architecture, Middle Ages, Rural churches, Parish.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.02.05-40>

Gotické kostoly v Zolnej a Hornom Jasene patria medzi stredoveké viďiecke sakrálné stavby v dvoch blízkych regiónoch – vo Zvolenskej kotline a v Turčianskej kotline, ktoré sa zvyknú považovať aj za architektonické či umelecké okruhy. Architektúra oboch kostolov zostala tak trochu v tieni ich nástenných malieb či problémov pamiatkovej obnovy. Doterajší výskum eviduje základné architektonické súvislosti aj skutočnosť, že sa vyznačujú určitými spoločnými črtami. Hlbšia analýza však chýba a aj datovanie oboch stavieb je nejednoznačné, pohybuje sa v rozmedzí druhej polovice 13. storočia až začiatku 14. storočia. Kostol v Zolnej patrí síce k cenným príkladom stredovekých sakrálnych stavieb, ku ktorým máme k dispozícii písomné pramene osvetľujúce ich vznik. Interpretáciu architektúry to však paradoxne neul'ahčuje, ale stavia nás pred metodický problém, či uprednostníme výpoveď stavebných foriem,

alebo listiny. Cieľom nasledujúceho príspevku je podrobnejšia analýza tohto problému.

ZOLNÁ

Kostol v Zolnej, dnes zasvätený evanjelistovi Matúšovi, niesol v stredoveku patrocínium sv. Štefana Prvomučeníka. Jednolodňová stavba s plochým stropom v lodi má západnú predstavanú vežu, krátke zaklenuté polygonálne presbytérium a na jeho severnej strane sakristiu (obr. 1A, 2 – 6). Na konci 2. svetovej vojny (1945) bol objekt silne poškodený delostreleckými zásahmi, zostal opustený, chátral a bol vystavený neodborným zásahom. V takom stave zostal až do reštaurátorského prieskumu v rokoch 1971 – 1972, realizovaného pod vedením Vladimíra Úradníčka, keď došlo k jeho statickému zaisteniu.¹ Postupná, rôznymi peripetiami sprevádzaná obnova objektu² a jeho areálu sa završuje až v tomto období.

Prieskum V. Úradníčka priniesol podstatné zistenia, že zachovaná stredoveká architektúra kostola je výsledkom viacerých stavebných etáp, resp. fáz. Už v prvej etape vznikla dispozícia kostola tvorená loďou, vežou a presbytériom,³ následne doplnená ešte o sakristiu. Do kostola sa od počiatku vchádzalo tak ako dnes cez portál na južnej strane lode, osadený takmer v stredovej osi (s miernym posunutím smerom na východ). Pôvodné kamenné ostenie portálu sa nezachovalo, jeho dnešný tvar ukončený lomeným oblúkom a so skosenou hranou je hypotetickou rekonštrukciou; z interiérovej strany sa však zachovalo drevené puzdro závery, ktorou sa uzatvárali dvere zvnútra kostola.⁴ Tento nález potvrdzuje, že kostol plnil i funkciu pasívnej obrany, v súlade s čím bol tiež obmedzený prístup do veže. Tá bola a je prístupná len z prízemnia lode cez dochovaný jednoduchý, polkruhovo ukončený portál. K pôvodným prvkom veže patria aj združené zvukové okná so záklenkami v tvare mníšky, vytesanými do pravouhlého rámovania; pôvodné stredové stĺpiky okien

* Práca vznikla s podporou agentúry VEGA v rámci grantového projektu VEGA 2/0060/20 Farské kostoly: vznik – formy – funkcie, riešeného na Ústave dejín umenia CVU SAV.

¹ ÚRADNÍČEK, Vladimír: *Zolná : Kostol sv. Mateja apoštola*, 1973. Nepublikovaný rukopis uložený v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. R 157.

² BRÁZDILOVÁ, Magdaléna: Peripetie pamiatkovej obnovy a reštaurovania rímskokatolíckeho kostola sv. Matúša v obci Zolná. In: *Interdisciplinárne problémy pri reštaurovaní pamiatok : Zborník referátov z kolokvia konaného 30.11.2000 v Slovenskej národnej galérii*. Ed. M. Vančo. Bratislava: Knihárstvo Surý, 2001, s. 67-78.

³ Súčasný vznik lode, veže a presbytéria potvrdil aj archeologický výskum (MALČEK, Róbert: Výskum v interiéri kostola sv. Matúša vo Zvolene-Zolnej. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1992*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 1993, s. 85-86: 85).

⁴ ĎURICOVÁ, M. – PAKAN, J.: *Reštaurovanie gotického kostola sv. Matúša v Zolnej : Dodatok k návrhu na rekonštrukciu vstupného portálu*, 1993–1994. Nepublikovaný rukopis uložený v Archíve Pamiatkového úradu SR v Bratislave, sign. R 1182.

zanikli. Nižšie podlažia veže osvetľujú štrbinové okná obdĺžnikového tvaru s dovnútra roztvorenou špaletou. Po schodisku vo veži sa z jej prvého poschodia vchádzalo cez sedlový portál na západnú drevenú emporu v lodi. Pozostatkom jej niekdajšej existencie je okrem spomenutého portálu rozšírené murivo bočných stien lode, na ktoré dosadala dlážka empory, a pravouhlé južné okno, osvetľujúce priestor pod emporou. Vo východnej časti južnej steny lode sa pôvodne nachádzalo ďalšie pravouhlé okno; v interiéri je dnes prezentovaný fragment jeho obrysu, rešpektovaného vrstvou gotických nástenných malieb. Ešte v rámci stredovekých úprav bolo toto okno nahradené väčším okenným otvorom, s lomeným záklenkom a kružbou (okno prešlo následne viacerými úpravami vrátane odstránenia pôvodnej kružby, jeho dnešná podoba s doplnenou kružbou je výsledkom rekonštrukcie, ktorá bola vyhodnotená ako nie najšťastnejšia⁵). K sekundárnym zásahom patrí aj nadstavanie lode, do ktorého boli na južnej strane vytvorené dve kruhové okienka.

Lod' je od presbytéria oddelená primárnym, lomene ukončeným triumfálnym oblúkom, ktorý mal pôvodne na oboch stranách rímsičky (v rámci mladších úprav kostola boli zosekané). Krátke polygonálne presbytérium, tvorené piatimi stranami osemuholníka, je osvetlené tromi pomerne úzkymi, polkruhovo ukončenými oknami s obojstranne zošíkmenými špaletami (okná na východnej a juhovýchodnej strane majú zachovaný pôvodný tvar, ktorý bol južnému oknu prinavrátený v rámci obnovy). K pôvodnému tvarosloviu presbytéria patria aj stĺpiky akcentujúce jeho vonkajšie nárožia. Ich drieky mali polygonálny tvar, vyrastali z pätiiek a boli ukončené hlavicami. Po dlhom časovom odstupne od vzniku kostola (zrejme až v ranom novoveku) boli tieto stĺpiky zakryté primurovaním mohutných oporných pilierov. Objavili sa po tom, keď sa oporné piliere v dôsledku vojnového poškodenia čiastočne zrútili a neskôr boli cielene odstránené. Archívne fotografie z čias reštaurátorského prieskumu zachytávajú silne deštruovaný stav nárožných stĺpikov, zrejmy bol však ich viachranný prierez, pätky a v jednom prípade (na stĺpiku severovýchodného nárožia) sa dochovala tiež poškodená hlavica, žiaľ už bez čitateľnej výzdoby (obr. 3). V interiéri svätyne je primárnym prvkom pravouhlá odkladacia nika na juhovýchodnej strane, s otvorom asymetricky umiestneným do pravouhlého rámu, ktorý plasticky predstupuje pred plochu steny. Od počiatku bolo zamýšľané zaklenutie svätyne rebrovou klenbou. Prieskum zistil v severozápadnom a juhovýchodnom rohu prvotné výbehy rebier so zosekanou profiláciou, ktorá však mala byť analogická profilácii rebier jestvujúcej klenby.⁶ Súčasné

⁵ BRÁZDILOVÁ, Peripetie..., s. 72.

⁶ ÚRADNÍČEK, *Zolná*, s. 12, 15.

zaklenuť bolo vyhodnotené ako sekundárna úprava, ktorou malo dôjsť aj k zvýšeniu obvodových múrov svätyne. Hranolové, na hranách vyžlabené rebrá jestvujúcej klenby končia v kružbových alebo ostroholovo podkružných konzolách (obr. 4). Vo vrchole sú zviazané svorníkom, zdobeným plastickou rozetou. Súčasne so zachovanou klenbou bolo v severnej stene svätyne osadené výklenkové pastofórium; jeho otvor vpísaný do pravouhlého rámu ukončuje trojlíst s výrazným vrcholovým oblúkom (obr. 5). Severnú stenu svätyne prelamuje aj vstup do sakristie (súčasný tvar portálu s lomeným záklenkom a skosenou hranou je tiež len hypotetickou rekonštrukciou⁷). Sakristia (obr. 6) pochádza z rovnakej stavebnej fázy ako klenba a opísané pastofórium v presbytériu. Jej sekundárny vznik jednoznačne dokladá skutočnosť, že svojím východným múrom čiastočne prekryla severovýchodný exteriérový nárožný stĺpik svätyne. Bola jednou z najviac poškodených častí kostola v dôsledku spomenutého delostreleckého zásahu. Jej klenba a čiastočne aj obvodové murivo sa zrútili, takže súčasný stav je výsledkom obnovy realizovanej s použitím pôvodných prvkov, nájdených v sutinách zbozenej architektúry.⁸ Nad malým priestorom sakristie sa klenie jedno pole krížovej klenby s rebrami podobného profilu ako majú rebrá klenby v presbytériu. V torze zachovaný vrcholový svorník zdobí reliéf hviezdice so šiestimi kosoštvorcovými ramenami. V severnej stene sakristie je osadené lavabo s konzolovitou nádržkou a výlepkou ústiaca do exteriéru. K východnej stene sakristie prilieha blok oltára. Na jeho čelnej strane je zamurovaný fragment kamennej platne s reliéfnym krížom. Mohlo by ísť o jeden z mála zachovaných domácich potenciálnych príkladov stredovekých, reliéfnie zdobených antependií,⁹ dostupná dokumentácia však neposkytuje jednoznačnú odpoveď na otázku, či je jeho umiestnenie autentické. Stredoveký pôvod samotného oltára ale vyplýva z pozorovania, podľa ktorého mala oltárna menza v sakristii „*všetky spoločné znaky*“ s menzou hlavného oltára vo svätyni kostola, pričom stredoveký pôvod hlavného oltára dokladali ryté nápisy (najstarší identifikovateľný bol letopočet 14??).¹⁰ Znamená to, že sakristia zolnianskeho kostola plnila v stredoveku funkciu nielen

⁷ *Súpis pamiatok na Slovensku (Zväzok tretí, R–Ž*. Ed. A. Güntherová. Bratislava : Obzor, 1969, s. 473) spomína torzo gotického „rebrového“ portálu do sakristie, ktoré však v čase reštaurátorského prieskumu už nebolo nájdené a fotografia vtedajšieho stavu zachytáva len pravouhlý výrez v múre bez portálového ostenia (ÚRADNÍČEK, *Zolná*, s. 12, fotografia č. 29).

⁸ ÚRADNÍČEK, *Zolná*, s. 13.

⁹ ORIŠKO, Štefan: Románske umenie na Slovensku – maliarstvo a sochárstvo. In: DOBRŤOVÁ, M. a kol.: *Umenie Slovenska v historických a kultúrnych súvislostiach : Stredovek*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, Bratislava : Veda, 2009, s. 56-115: 94.

¹⁰ ÚRADNÍČEK, *Zolná*, s. 7, 12-13.

servisného, ale aj bohoslužobného priestoru, a že teda ide o príklad tzv. sakristiovej kaplnky.¹¹

Pre datovanie kostola je dôležitá listina zo začiatku 14. storočia, z ktorej sa dozvedáme, že miestni zemepáni, šľachtici Bychor a Zubrat, synovia Tobiáša zo Zvolena, sa obrátili na ostrihomskeho arcibiskupa so žiadosťou o pomoc, pretože „*ludia, sídliači na ich majetku nazývanom Zolná, v akejsi pustatine (in quadam heremo), pre veľkú vzdialenosť od kostola, kde by mohli od kňaza prijímať sviatosti, trpia veľkú škodu tým, že mnohé duše odchádzajú bez spovede a bez posilnenia na cestu do večnosti*“. Arcibiskup poveril prepošta Ostrihomskej kapituly Teofila, zvaného Puer, aby vec prešetril, a keď mu ten potvrdil, že je to pravda, dovolil „*aby ich vyššie menovaná dedina mala kaplnku ku cti sv. Štefana Prvomučeníka (capellam in honorem Sancti Stephani Prothomartiris), tak ako oni [šľachtici] žiadali, a cintorín s pochovávaním na spôsob banských [miest]*“. Listina (presnejšie jej obsah zachovaný ako insert v tranzumpcte z roku 1347) bola v smerodajných edíciách G. Fejéra¹² aj V. Sedláka¹³ publikovaná s nesprávnym vročením 1311, ktorý prevzala ďalšia literatúra.¹⁴ Ako však upozornila Mária Ďurková, originál listiny je jednoznačne datovaný do roku 1309.¹⁵ Zo znenia dokumentu vyplýva, že išlo o zemepanskú fundáciu. Formulácia, že kostol (kaplnka) má mať aj cintorín

¹¹ POMFYOVÁ, Bibiana: Stredoveké sakristie – k problému funkcií a architektonického riešenia (príklad Slovenska). In: *Ars*, tom. 49, 2016, vol. 2, s. 132-163: 145-156.

¹² FEJÉR, Georgius (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae, ecclesiasticus ac civilis : Tomus IX, Volumen I : ab anno Christi 1342–1350*. Budae : Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1833, dostupné online, URL: https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanytarak_Codex_Diplomaticus_Tom_9_Vol_1/?pg=0&layout=s [9. 10. 2023], s. 543-546, č. 297.

¹³ SEDLÁK, Vincent (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae : Tomus I*. Bratislava : VEDA, 1980, s. 388, č. 903.

¹⁴ ZOLNAY, László: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez (4. közlemény). In: *Ars Hungarica*, tom. 7, 1979, vol. 1, s. 33-54: 33; ŠOTNÍK, Stanislav: Zakladacia listina fary v Ponikách z roku 1310. In: *Slovenská archivistika*, tom. 34, 1999, vol. 1, s. 36-54: 46; CHMELÍK, Martin: Cirkevná organizácia do polovice 14. storočia vo Zvolenskej župe. In: *Zvolen 1243–2008 : Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Ed. J. Ragačová – P. Maliniak. Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 48-54: 52; RAGAČ, Radoslav: Nález gotického dvojkríža v Zolnej. In: *Pamiatky a múzeá*, 2004, vol. 2, s. 22-23: 22; POMFYOVÁ, Stredoveké sakristie..., s. 156, a i.

¹⁵ ĎURKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj najstaršej zvolenskej šľachty. In: *Historický časopis*, tom. 56, 2008, vol. 1, s. 3-28: 16, pozn. 51. Správny rok uvádza aj KRISTÓ, Gyula (ed.): *Anjoukori Oklevéltár : Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia II : 1306–1310*. Budapest – Szeged : Kulturális és történelmi emlékek feltárása, nyilvántartása és kiadása, 1992, s. 321, č. 728, v nadväznosti naň v novej literatúre MALINIÁK, Pavol: Osídlenie od 13. storočia do konca stredoveku. In: TOMÉČEK, Oto et al.: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2009, s. 69-118: 114; ten istý, *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2009, s. 36. Autori Zs. Jékely a G. Kovács uvádzajú zakladaciu listinu z roku 1309 a konfirmáciu z 26. augusta 1311 [JÉKELY, Zsombor –

s pohrebiskom (priestorom na pochovávanie) „na spôsob banských [miest]“ (... *et cimiterium cum sepultura ad modum baniensium*), môže evokovať, že mal byť postavený podľa vzoru kostolov v banských mestách.¹⁶ Táto formulácia sa však nevzťahuje na stavebnú podobu kostola, či jeho areál s cintorínom,¹⁷ ale – ako vyplýva z ďalšieho textu listiny – na skutočnosť, že v Zolnej mala byť zriadená exemptná farnosť, vyňatá spod právomoci príslušného archidiakona a podriadená priamo biskupovi (v tomto prípade ostrihomskému arcibiskupovi), tak ako to bolo už predtým umožnené v banských mestách; vzorom boli zaiste predovšetkým mestá Banská Štiavnica a Krupina, kde právo na vlastnú exemptnú farnosť získali nemeckí hostia.¹⁸ Išlo teda, povedané slovami Stanislava Šotníka, o recipovanie zvyku hostí domácim obyvateľstvom. Exempcia prinášala farnostiam viaceré výhody, vrátane ekonomických,¹⁹ na čom mali nepochybne záujem i šľachtickí zakladatelia, ktorí si z titulu fundácie mohli voči kostolu uplatniť tzv. patronátne právo. Išlo vlastne o súbor viacerých práv a privilégií, umožňujúcich patrónom aj participáciu na hospodárskej prosperite fary, takže je pochopiteľná ich snaha o založenie takejto farnosti. Formou exempcie (podriadenosť priamo arcibiskupovi) nemá farnosť v Zolnej medzi zemepanskými fundáciami na území dnešného Slovenska veľa paralel. Jednu z nich poskytuje text zakladacej listiny neďalekého farského kostola v Ponikách z roku 1310,²⁰ ktorého fundátori, miestni šľachtici Peter a Tomáš, patrili do širšieho rodinného okruhu zakladateľov kostola v Zolnej. Vo viacerých bodoch takmer doslovne opakuje znenie listiny k Zolnej, ktorá zrejme poslúžila ako inšpirácia. Okrem exempcie spod jurisdikcie archidiakona sa aj v prípade Poník objavuje charakteristika miesta ako akejsi pustatiny (*in quodam heremo*) medzi Zvolenom a Lupčou a aj tu ako dôvod žiadosti o povolenie fundácie figuruje prílišná vzdialenosť ku kostolu, kde by miestni obyvatelia mohli prijímať sviatosti, v dôsledku čoho mnohí zomierali bez spovede a prijímania a trpeli tak veľkou ujmom v duchovných veciach. Podobné zdôvodnenie obsahuje tiež zakladacia listina ďalšieho blízkeho kostola v Hornej Mičinej z roku 1309, ktorého fundátori (taktiež zo širšieho príbuzenstva)

KOVÁCS, Gergely: *Falfestészeti emlékek a középkori Zólyom vármegyé területén*. Budapest : Teleki László Alapítvány, 2021, s. 67).

¹⁶ DVOŘÁKOVÁ, Vlasta: Zolná /okres Zvolen/. In: DVOŘÁKOVÁ, Vlasta – KRÁSA, Josef – STEJSKAL, Karel: *Středověká nástenná malba na Slovensku*. Praha – Bratislava : Odeon – Tatran, 1978, s. 171–172: 171.

¹⁷ BRÁZDILOVÁ, Peripetie..., s. 67: „stavba kostola spolu s opevneným cintorínom (na spôsob banských miest)“; podobne JÉKELY – KOVÁCS, *Falfestészeti emlékek...*, s. 67.

¹⁸ ZOLNAY, A régi zólyomi..., s. 49, pozn. 5; ŠOTNÍK, Zakladacia listina..., s. 39, 46.

¹⁹ Podrobne ŠOTNÍK, Zakladacia listina..., s. 36–52.

²⁰ ŠOTNÍK, Zakladacia listina..., s. 53–54.

dôvodili veľkou vzdialenosťou k materskému kostolu v Radvani a podňami na Hrone.²¹

Ak vezmeme do úvahy hornatý georeliéf Zvolenskej kotliny a vzdialenosť od pôvodných materských kostolov (Radvaň, Zvolen, Slovenská Ľupča), presahujúcu 10 až 20 km, potom uvedené okolnosti, ktorými sa fundátori zmienených kostolov snažili zdôvodniť svoje žiadosti o vytvorenie nových dušpastierskych centier, mohli zodpovedať skutočnosti. Prinajmenšom do istej miery však uvedené pohnútky predstavujú aj dobový topos. Presne totiž zodpovedajú tzv. ospravedlňujúcej príčine (*iusta causa*), ktorú pre vytvorenie nového dušpastierskeho centra, potenciálne ohrozujúceho práva jestvujúcich farností, požadovalo od 12. storočia kánonické právo. Za legitímne dôvody bola uznaná veľká vzdialenosť obyvateľstva od pôvodného kostola, neschodnosť cesty k nemu predovšetkým v zime a v zlom počasi, teda vonkajšie okolnosti, ktoré spôsobovali, že veriaci sa nemohli v požadovanej miere zúčastňovať bohoslužieb a prijímať sviatosti, ako aj priveľký počet farníkov na jeden kostol.²² Tieto dôvody, osobitne ďaleká a obtiažná cesta k farskému kostolu, sa následne uvádzali tak často v žiadostiach o založenie nového kostola, až vzniká podozrenie, že v mnohých prípadoch išlo viac o formálne zdôvodnenie, než odraz reality. Taktiež v dokumentoch týkajúcich sa územia Slovenska ich nachádzame pomerne často, nielen v súvislosti s menovanými kostolmi vo Zvolenskej kotline. Ďalekou a ťažkou cestou (v rôznych obmenách) zdôvodňovali fundátori (spravidla miestni zemepláni) svoje žiadosti tak o stavbu nového kostola,²³ ako aj o posilnenie pastoračných kompetencií existujúcej filiálky.²⁴

Aj v súvislosti so Zolnou sa vynára otázka, či Bychor a Zubrat žiadali o súhlas so založením vlastnej stavby, alebo sa usilovali „iba“ o povýšenie

²¹ SEDLÁK (ed.), *Regesta...*, s. 295, č. 662. Vo všetkých troch prípadoch, osobitne však v prípade Zolnej a Poník, kde mali byť jednoznačne zriadené plnohodnotné a navyše exemptné farnosti, môže zarázať použitie pojmu *capella*. Zostáva nevyjasneným problémom, či išlo iba o synonymum pojmu *ecclesia*, alebo treba za výberom týchto pojmov hľadať špeciálne významové nuansy. Viac k téme POMFYOVÁ, Bibiana: Ďaleká cesta k farskému kostolu. In: *Ars*, tom. 56, 2023, vol. 2, s. 154-184: 172-182.

²² HALLERMANN, Heribert: *Pfarrei und pfarrliche Seelsorge : Ein kirchenrechtliches Handbuch für Studium und Praxis*. Paderborn – München – Wien – Zürich : Ferdinand Schöningh, 2004, s. 43-44; MÜLLER, Harald: Die Pfarrei im Normengefüge der mittelalterlichen Kirche. In: BÜNZ, Enno – FOUQUET, Gerhard et al.: *Die Pfarrei im späten Mittelalter*. Ostfildern : Jan Thorbecke Verlag, 2013, s. 61-96: 81, 92; PETKE, PETKE, Wolfgang: Die Pfarrei in Mitteleuropa im Wandel vom Früh- zum Hochmittelalter. In: BÜNZ, Enno – FOUQUET, Gerhard et al.: *Die Pfarrei im späten Mittelalter*. Ostfildern : Jan Thorbecke Verlag, 2013, s. 21-60: 53.

²³ Napr. v r. 1307 – Topol'nica, 1307 – Malé Bučany, 1307 – Paludza, 1308 – Kračany, 1308 – Levkovce, 1324 – Rašice, 1349 – Gemerská Panica, 1375 – Nižná Kaloša, 1433 – Stanokovce, Parchovany, 1478 – Nová Ves (časť Novej Dediny).

²⁴ 1381 – Háj (povolenie vysluhovať bohoslužby), 1433 – Príbovce (povolenie bohoslužieb).

už existujúceho kostola na farnosť, tak ako to formulovala napríklad Mária Ďurková.²⁵ Formulácia „[...] *annuimus, ut praedicta villa ipsorum habeat capellam in honorem Sancti Stephani Prothomartiris, sicut illi voluerunt, et cimiterium cum sepultura [...]*“ ([...] *súhlasíme, aby v ich obci bola kaplnka na počesť sv. Štefana Protomučeníka, ako si želali, a cintorín s pochovávaním [...]*) hovorí pomerne jednoznačne v prospech prvej možnosti. V takomto zmysle, teda, že dostali povolenie postaviť kostol (kaplnku) ku cti sv. Štefana Prvomučeníka, interpretovali uvedenú listinu viacerí bádatelia.²⁶ Rovnako – ako fundácia samotného kostola, nielen farnosti – je napokon bez akýchkoľvek pochybností interpretovaná aj takmer identická formulácia týkajúca sa kostola v Ponikách.²⁷ Napriek tomu možno v nemalej časti odborných prác nájsť tvrdenie, že kostol v Zolnej stál už v roku 1292.

Pokiaľ sa nemýlim, uvedené tvrdenie sa objavuje prvýkrát v texte Jána Slávika z roku 1921.²⁸ Azda z tohto zdroja ho prevzali autori *Súpisu pamiatok na Slovensku*,²⁹ čo zrejme prispelo k jeho rozšíreniu v ďalších prácach.³⁰ V prospech datovania kostola v Zolnej do 13. storočia následne pribudli argumenty odkazujúce na jeho architektonické formy. Podľa Vladimíra Úradníčka tak údajný architektonický typ kolonizačného kostola, ako aj čiastkové tvaroslovie (nárožné prípory na presbytériu, tvary

²⁵ ĎURKOVÁ, *Vznik a vývoj...*, s. 15 („Roku 1309 ostrihomský arcibiskup Tomáš na ich [majiteľov Zolnej] osobnú žiadosť povýšil tunajší kostol zasvätený svätému Štefanovi Prvomučeníkovi na faru...“).

²⁶ TROCHTA, Jozef: *Zoznam fár Slovenska, podľa účtovných registrov pápežských kolektorov o desiatkoch zaplatených pápežskej kúrii v Avignoni užívateľmi cirkevných benefícií v Uhorsku v rokoch 1332–1337: X – Zvolenská stolica*. Nepoch. rkp. 1970, s. 25–26, č. 14; DVOŘÁKOVÁ, Zolná..., s. 171; ZOLNAY, A régi zólyomi..., s. 35; JÉKELY – KOVÁCS, *Falfestészeti emlékek...*, s. 67.

²⁷ „... *annuimus, ut in predicta villa ipsorum habeant capellam in honore beati Johannis Evangeliste sicut ipsi idem voluerunt et cimiterium cum sepultura...*“ (ŠOTNÍK, *Zakladacia listina...*, s. 53). V preklade: „... *súhlasíme, aby v spomenutej obci mali kaplnku na počesť sv. Jána Evanjelistu, ako si to želali, a cintorín s pohrebiskom...*“. K interpretácii napr. ĎURKOVÁ, *Vznik a vývoj...*, s. 14.

²⁸ SLÁVIK, Ján: *Dejiny zvolenského evanjelického a. v. bratstva a seniorátu*. Banská Štiavnica : Vdova a syn A. Joergesa, 1921, s. 784.

²⁹ *Súpis pamiatok na Slovensku : Zväzok tretí*, s. 473.

³⁰ Napr. PALAJOVÁ, Mária: *Dejiny cirkvi a sakrálne pamiatky*. In: VANÍKOVÁ, Viera et al.: *Zvolen : Monografia k 750 výročiu obnovenia mestských práv*. Zvolen : Gradus, 1993, s. 184–204; 204; BREZOVÁKOVÁ, Blanka: *Zvolen*. In: ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján a kol.: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava 2010, s. 564–576; 567; BRÁZDILOVÁ, Peripetie..., s. 67 – tu však autorka rozporuplne na jednej strane uvádza, že prvá zmienka o kostole je z r. 1292, a zároveň za jeho zakladateľov považuje Bychora a Zubrata, ktorým mala byť stavba povolená r. 1311; vo svojom neskoršom texte (BRÁZDILOVÁ, Magdaléna: *Poniky – Čerín – Zolná – problémy reštaurovania nástenných malieb*. In: *Pocťa Karolovi Kahounovi. Súvislosti slovenského umenia : Súvislosti slovenského umenia : Jubilejný zborník 3*. Ed. Š. Oriško. Bratislava : Stimul, 2006, s. 67–76; 67) zmenila už len listinu z roku 1311.

okien) pomáhajú zaradiť vznik objektu do poslednej tretiny 13. storočia. Do obdobia okolo roku 1311 datoval menovaný reštaurátor prestavbu kostola (terajšie zaklenuťie presbytéria).³¹ Údaj, že kostol v uvedenom roku vznikol, považoval za mylný,³² avšak bez toho, že by nejako reflektoval obsah písomných prameňov. Podobne v *Ilustrovanej encyklopédii pamiatok* boli akcentované „ešte románske“ valcové prípory na nárožiach svätyne a úzke okná a predpokladaný vznik kostola bol datovaný okolo roku 1280, pričom však v tejto práci bolo zároveň nejednoznačne pripomenuté aj povolenie postaviť kostol zo začiatku 14. storočia (s tradovaným chybným dátumom 1311).³³ Datovanie kostola v Zolnej teda zostáva plné rozporuplných vyjadrení, hoci najmä v popularizačných výstupoch sa už udomácnilo tvrdenie, že pochádza z tretej tretiny 13. storočia (1260 – 1290).³⁴

Pred ďalšími úvahami o čase a súvislostiach vzniku zolnianskeho kostola treba zdôrazniť, že ani Slávik, ani nikto z ďalších autorov neuviedol žiadny prameň, ktorý by potvrdzoval existenciu kostola v roku 1292. Historici navyše neevidujú vo vzťahu k Zolnej ani iný údaj datovaný uvedeným rokom. Rok 1292 ako doklad existencie kostola v Zolnej možno preto takmer s istotou považovať za omyl.³⁵ Prvá hodnoverná správa, týkajúca sa kostola v Zolnej, pochádza až z roku 1309.³⁶ A tak aj napriek tomu, že architektonické formy prvej stavebnej fázy by samy osebe skutočne neboli prekážkou datovania zolnianskeho kostola do 13. storočia, je nutné konfrontovať ich s listinou z roku 1309.

Tá spolu s ďalšími písomnými prameňmi hovorí o sérii šľachtických fundácií, ktorými sa začiatkom 14. storočia zahusťovala, či skôr vytvárala sieť farských a filiálnych kostolov v priestore medzi Zvolenom

³¹ V krátkej publikovanej zmienke o výsledkoch svojho terénneho prieskumu Vladimír ÚRADNÍČEK (Stavebný vývoj a komplexné reštaurovanie Kostola sv. Františka Serafínskeho v Ponikách. In: *Zborník prednášok IV. seminára o reštaurovaní : Zámok Bojnice 28.30. septembra 2004*. [Bratislava] : Mária Mollerová – MARPO, 2005, s. 52-66: 52) uviedol ako prvú prestavbu zo začiatku 14. storočia iba terajšie zaklenuťie presbytéria. V nepublikovanej správe z prieskumu (Zolná, s. 16) konštatoval bližšie nedatovaný „radikálnejší zásah“, ktorého súčasťou malo byť okrem novej klenby v presbytériu a prístavby sakristie aj zvýšenie stien lode so vsadenými kruhovými okienkami a nahradenie východnejšie situovaného južného okna väčším okenným otvorom. Je však otázne, či všetky tieto úpravy možno zaradiť do jednej stavebnej etapy. Prinajmenšom vytvorenie väčšieho lomeného okna s kružbou muselo nasledovať až po vzniku malieb na južnej stene lode (obraz sv. Kataríny), rešpektujúcich pôvodné okno. Vzhľadom na súčasné datovanie malieb (1370/80 a neskôr, BRÁZDILOVÁ, Peripetie..., s. 73) k tomu došlo zrejme až v 15. storočí.

³² ÚRADNÍČEK, *Stavebný vývoj...*, s. 52.

³³ KRESÁNEK, Peter et al.: *Slovensko : ilustrovaná encyklopédia pamiatok*. Bratislava : Simplicissimus, 2009, s. 568.

³⁴ Napríklad v kostole dostupný informačný leták *Kostol sv. Matúša v Zolnej*, bez vročenia.

³⁵ Za konzultáciu k tejto otázke ďakujem doc. Pavlovi Maliniakovi.

³⁶ Konštatoval to už R. RAGAČ, *Nález...*, s. 22 (s tradovaným chybným dátumom 1311).

a Slovenskom Ľupčou vo vznikajúcich alebo dosídľovaných dedinách v údoliach lokálnych potokov a nadväzujúcej vrchovine. Ako už bolo naznačené, významný podiel na tom mali členovia široko rozvetveného rodového spoločenstva, do ktorého patrili aj Bychor a Zubrat zo Zolnej. Predok tohto spoločenstva menom Radun sa objavuje v písomných prameňoch v prvej polovici 13. storočia (za kráľa Ondreja II.) a v roku 1250 figuruje aj ako vlastník majetkov na území Zvolenského komitátu. Jeho potomkovia si v nasledujúcich desaťročiach upevnili majetkové postavenie v tomto regióne, pričom však v dôsledku vetvenia rodu sa pôvodne rozsiahle dŕžavy postupne drobili na početnejšie a menšie majetkové podiely rodových vetiev.³⁷ A práve vo viacerých sídlach týchto vetiev (resp. časom už samostatných rodov) sa, ak budeme vychádzať z písomných prameňov, rozvinula okolo, resp. po roku 1309 čulá stavebná aktivita, ktorej výsledkom sú dodnes zachované kostoly vo viacerých obciach (obr. 7): v (Hornej) Mičinej, hlavnom sídle potomkov Radunovho syna Mika, bola stavba kostola povolená na žiadosť Mika a jeho troch synov 24. júna 1309, v Zolnej, sídle Radunových vnukov Bychora a Zubrata (synov Radunovho syna Tobiáša), bola povolená o dva mesiace neskôr, v Ponikách, sídle potomkov ďalšieho Radunovho syna Tomáša, dostali povolenie ku stavbe kostola Radunovi pravnuci Peter a Tomáš (synovia jeho vnuka Filipa) o rok neskôr, 26. augusta 1310. Do tejto série fundácií nepochybne patrili aj kostoly v Čeríne a Očovej, z ktorých minimálne ten v Čeríne možno tiež s veľkou pravdepodobnosťou považovať za šľachtickú fundáciu. Územie Čerína dostal ešte ako „prázdnu zem bez obyvateľstva“ v roku 1300 Radunov vnuk Pavol (syn Radunovho syna Madáča). Niekedy po tomto dátume došlo k vybudovaniu dediny a zaiste aj výstavbe kostola. Jeho zakladateľom bol azda práve Pavol, ktorý sa v Čeríne začiatkom 14. storočia zrejme aj usadil.³⁸ Zakladacia listina kostola v Čeríne sa síce nedochovala, svojou architektúrou sa však stavba jednoznačne hlási do uvedenej skupiny kostolov.³⁹ Rovnako v prípade Očovej sú to predovšetkým pôvodné architektonické formy, ktoré napriek

³⁷ ĎURKOVÁ, Vznik a vývoj..., s. 3-28.

³⁸ ĎURKOVÁ, Vznik a vývoj..., s. 9.

³⁹ Terminus ante quem pre stavbu čerínskeho kostola by mohol poskytovať záznam v registri pápežských desiatkov z 30. rokov 14. storočia (1332–1333), zmieňujúci Petra zo Zvolena, kňaza pri Kostole sv. Martina vo Zvolenskom archidiakónate (SEDLÁK, Vincent (ed.): *Monumenta Vaticana Slovaciae : Tomus 1 : Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332-1337*. Trnavae – Romae : Universitatem Tyrnaviensem – Institutum historicum Slovaca in Roma, 2008, s. 87, č. 492), nie je však isté, či sa vzťahuje na Čerín, do úvahy totiž prichádza aj Kostol sv. Martina v Tŕní (CHMELÍK, Cirkevná organizácia..., s. 52; MALINIÁK, Osídlenie..., s. 73, pozn. 30). Spol'ahľivo tak existenciu Kostola sv. Martina v Čeríne (*ecclesie Sancti Martini in Cheren*) dokladá až listina z roku 1351, keď si Pavlovi potomkovia rozdelili majetok (ĎURKOVÁ, Vznik a vývoj..., s. 10; MALINIÁK, Osídlenie..., s. 73). Pravdepodobne len krátko po výstavbe vznikla v čerínskom kostole najstaršia vrstva nástenných malieb,

výrazným mladším prestavbám hovoria o príslušnosti tunajšieho kostola k rovnakej skupine sakrálnych stavieb.⁴⁰ Je pravdepodobné, že bola početnejšia, teda že vlna kostolných fundácií v dedinách medzi Zvolenom a Slovenskou Lupčou sa na začiatku 14. storočia nevyčerpala zmienenými sakrálnymi stavbami. V ďalších potenciálnych prípadoch však chýbajú nielen písomné pramene, ktoré by nám pomohli ukotviť vznik stavby, ale aj autentickejšia podoba architektúry, ktorá buď zanikla, alebo ju silne pozmenili neskoršie prestavby. Takým je napríklad zaniknutý Kostol sv. Michala v Sampore (dnes časť obce Sliač). Keďže spoľahlivé stredoveké zmienky o ňom chýbajú, uvažovalo sa, že by mohol byť jedným z troch adeptov (popri kostoloch v Hornej Mičinej a Budči) na stotožnenie so záznamom o Petrovi, kňazovi Kostola sv. Michala v Zvolenskom archidiakonáte v registri pápežských desiatkov z roku 1332 – 1333, ale tiež, že ho dal postaviť Gregor zo Sampora, ktorý figuruje ako miestny zemepán v prvých desaťročiach 15. storočia.⁴¹ Až pomerne nedávny archeologický výskum zistil, že samporský kostol mal dispozíciu menšieho jednolodia s odsadeným pravouhlým zaklenutým presbytériom a na jej základe sa pripúšťa, že by mohol byť ďalšou z radu lokálnych kostolných fundácií, budovaných začiatkom 14. storočia, keď Sampor patril istému Mikulášovi a jeho synom,⁴² o ktorých sa tiež uvažuje ako o možných príslušníkoch širšieho rodového spoločenstva Raduna.⁴³

Uvedená lokálna vlna kostolných fundácií bola súčasťou dlhodobého procesu budovania nižšej cirkevnej organizácie, ktorú tvorili farské kostoly a ich filiálky. Ťažiskové obdobie tohto procesu spadá na území Slovenska do 13. až 14. storočia, a to najmä do rozmedzia medzi polovicou 13. storočia (resp. tatárskym vpádom v rokoch 1241 – 1242 ako medzníkom, po ktorom nasledovala obnova krajiny) a asi polovicou 14. storočia. Súčasný stav poznatkov o architektonickej podobe kostolov budovaných v tomto období nám dovoľuje konštatovať, že

no aj jej datovanie sa pohybuje v širšom časovom rozpätí: okolo 1320 (TOGNER, Milan: *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku : Súčasný stav poznania (Addenda et corrigenda)*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 37), pred polovicou 14. stor. (BRÁZDILOVÁ, Poniky – Čerín – Zolná..., s. 71); tretia štvrtina 14. stor. (TOGNER, Milan: *Ranogotické nástenné maľby*. In: Buran, Dušan a kol.: *Dejiny slovenského výtvarného umenia : Gotika*. Bratislava : Slovart, 2003, s. 129-137: 137); prvá polovica 14. stor. (JÉKELY – KOVÁCS, *Falfestészeti emlékek...*, s. 174).

⁴⁰ Existencia dediny Očová je doložená v roku 1351, kostol, resp. fara sa spomína až v testamente Michala Königsbergera z roku 1503 (MALINIÁK, *Osídlenie...*, s. 93). V literatúre sa možno stretnúť s tvrdením, že kostol v Očovej nechal postaviť majster Donč (JÉKELY – KOVÁCS, *Falfestészeti emlékek...*, s. 129), okolnosti jeho založenia však známe písomné pramene neosvetľujú.

⁴¹ MALINIÁK, *Osídlenie...*, s. 89, pozn. 142, s. 103.

⁴² MIŇO, Martin: Archeologický výskum na mieste predpokladaného zaniknutého Kostola sv. Michala Archanjela v Sliači-Sampore. In: *Archaeologia historica*, tom. 37, 2012, s. 571-576.

⁴³ ĐURKOVÁ, *Vznik a vývoj...*, s. 10.

pokiaľ ide o ich architektonickú dispozíciu, jednoznačne najčastejšou voľbou bolo pozdĺžne jednodolie s pravouhlým odsadeným presbytériom. Teda stavebný typ, ktorý reprezentujú aj kostoly v Ponikách, Čeríne, Očovej, Sampore (obr. 1C-F), Hornej Mičinej – všetky vo variante s presbytériom zaklenutým jedným poľom rebrovej krížovej klenby, väčšinou aj so sakristiou (tá chýbala kostolu v Sampore), avšak bez veže (ktorú mohli už v stredoveku do istej miery nahrádzať samostatne stojace zvonice v kostolných areáloch). V staršej odbornej literatúre (vzorovo v prácach Václava Mencla) sa pre tento stavebný typ zaužívalo označenie cisterciánsko-burgundský alebo – ako ekvivalent – kolonizačný typ. Toto označenie malo vyjadrovať jednak štýlové konotácie (inšpiráciu architektúrou cisterciánskych kláštorov) a jednak istý sociálny kontext (nemeckí „kolonisti“ ako importéri cisterciánsko-burgundskej gotiky v 2. polovici 13. storočia). V teórii o cisterciánsko-burgundskom alias kolonizačnom type bolo za kľúčový znak považované práve zaklenuté pravouhlé presbytérium (ako prvok považovaný za charakteristický znak cisterciánskej a ňou ovplyvnenej architektúry). V Zolnej však nebol realizovaný typ pravouhlého, ale polygonálneho presbytéria. Prekvapuje preto, že nielen V. Úradníček, ale už pred ním aj V. Dvořáková⁴⁴ použili termín kolonizačný typ vo vzťahu ku kostolu v Zolnej. Zostalo, žiaľ, bez vysvetlenia, či tým mysleli určité štýlové súvislosti, ako by mohol naznačovať Dvořákovskej predpoklad, že kostoly v Zolnej, Ponikách a Čeríne postavila asi jedna staviteľská huta. Alebo či mali na mysli iba fakt, že zolniansky kostol vznikol tak ako aj iné kostoly v rámci „kolonizácie“, teda osídlenia, či skôr dosídlenia daného územia, hoci v prípade menovaných dedín vo Zvolenskej kotline sa nedá hovoriť o nemeckej kolonizácii, ale nanajvýš o vnútornom dosídlení iniciovanom príslušníkmi domácej nobility na nemeckom práve. V každom prípade je označenie kolonizačný typ (definovaný vo vyššie uvedenom kontexte nemeckej kolonizácie) v prípade kostola v Zolnej adekvátne ešte menej než v prípade kostolov s pravouhlým presbytériom.⁴⁵ No ani bez tohto prívlastku nemožno polygonálnym presbytériom argumentovať v prospech datovania kostola do poslednej tretiny 13. storočia, ako naznačil V. Úradníček, hoci v tom období by polygonálna svätyňa nebola, samozrejme, žiadnym prekvapením.

V stredoeurópskom priestore, vrátane stredovekého Uhorska, sa kostoly s variantmi polygonálne hranených svätýň stavali v dvorských alebo významných cirkevných (biskupských, kláštorných) centrách už

⁴⁴ DVOŘÁKOVÁ, Zolná..., s. 171.

⁴⁵ K otázke výskytu pravouhlých presbytérií a problematickým pojmom cisterciánsko-burgundský či kolonizačný stavebný typ POMFYOVÁ, Bibiana: Podlipnické kostoly a ich slovenské paralely : k problému jednodolie s pravouhlým presbytériom. In: Zborník z konferencie „Podlipnické kostely – minulosť bez budúcnosti?“, pripravované do tlače.

od najranejšieho 13. storočia (napr. apsidy premonštrátskeho kostola v Bíni, pred 1217) a vo vidieckom prostredí možno s nimi v nadväznosti na významnejšie architektonické vzory počítať najneskôr od obdobia okolo polovice 13. storočia.⁴⁶ Polygonálne presbytériá bez exteriérových oporných pilierov, medzi ktoré patrí aj krátka svätyňa zolnianskeho kostola, sú považované za typologicky starší variant, čo však nemusí nutne znamenať ich skoršie datovanie.⁴⁷ Tak ako sa polygonálne presbytériá vyskytovali popri typologicky starších pravouhlých, tak sa aj polygonálne presbytériá bez oporných pilierov vyskytovali paralelne s tými, ktorých nárožia boli podopreté piliermi. Za všetky príklady stačí uviesť filiálny Kostol sv. Žofie v Dúbravici vo Zvolenskej kotline (cca 10 km od Zolnej) s krátkym polygonálnym presbytériom bez oporných pilierov, postavený až okolo roku 1500 (pred rokom 1507) miestnym zemepánom Mikulášom Dúbravickým.⁴⁸

Bolo by možné namietnuť, že v prípade kostola v Zolnej na jeho vznik v 13. storočí poukazujú subtílné stĺpiky na exteriérových nárožiach presbytéria. Tento motív bezpochyby vychádza ešte z románskeho tvaroslovia, tak ako to môžeme vidieť na vonkajšom plášti polygonálnych apsid kostola v Bíni alebo na torze záverového polygónu Kostola sv. Mikuláša v Banskej Štiavnici (v oboch prípadoch ide o polvalcové stĺpiky na podložke ako súčasť komplexnejšieho neskororománskeho tvaroslovného repertoáru). Avšak ani motív nárožných stĺpikov, ani ďalšie tvaroslovia – polkruhovo ukončené okná svätyne či združené okná veže – neposkytujú chronologicky spoľahlivý argument v prospech datovania zolnianskeho kostola do 13. storočia. Na základe súčasných poznatkov je totiž zrejme, že čiastkové formy pôvodom románskeho tvaroslovia prežívali pomerne dlho, v niektorých prípadoch až prekvapujúco dlho. Za všetky príklady možno uviesť veže s polkruhovo ukončenými združenými oknami kostolov v spišských Danišovciach⁴⁹

⁴⁶ NEPPER, Ibolya M. – SZAKÁCS, Béla Zsolt: Berekböszörmény református temploma. In: KOLLÁR, Tibor et al.: *Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken : Középkori Templomok Útja*. Nyíregyháza : Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2014, s. 89-113: 99; SZAKÁCS, *Árpád-kori építészet...*, s. 50-51. Približne od polovice 13. storočia sú datovateľné vidiecke kostoly s polygonálnymi presbytériami aj v rôznych regiónoch Slovenska.

⁴⁷ SZAKÁCS, Béla Zsolt: *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. Budapest : Martin Opitz Kiadó, 2021, s. 51.

⁴⁸ RAGAČ, Radoslav: Stredoveký hrádok v Dúbravici. In: *Acta historica Neosoliensia*, tom. 9, 2006, s. 25-30: 28-29.

⁴⁹ Veža, ktorá mala na južnej strane (ako vidieť na archívnom zábere zachytávajúcom kostol pred strhnutím veže koncom 19. storočia) ešte čisto románske združené okno s polkruhovými záklenkami a kockovou hlavicou (!) bola sekundárne (i keď zrejme nie s veľkým časovým odstupom) pristavaná ku kostolu, ktorého vznik možno na základe dendrochronologickej analýzy drevených prvkov uložených na korune murív (drevo

či Mengusovciach.⁵⁰ Okná s polkruhovými záklenkami na rôznych častiach stavieb neboli v prvej polovici 14. storočia zrejme ničím výnimočným, ako napokon dokazujú i kostoly v Hornej Mičinej (svätyňa) a Očovej (sakristia). Pokiaľ ide o motív exteriérových náročných stĺpikov, jeho prežívanie prinajmenšom do začiatku 14. storočia potvrdzuje kostol v Hornom Jasene, o čom bude ešte reč.

Čo sa týka dispozície, odlišuje sa kostol v Zolnej od ostatných menovaných stavieb lokálnej skupiny medzi Zvolenom a Slovenskou Lupčou nielen polygonálnym presbytériom, ale aj existenciou veže. Toto „vybočenie“ z lokálnej stavebnej schémy (za ktorú by sme mohli na základe známych stavieb považovať bezvežové jednodolie s pravouhlým presbytériom) by mohlo byť tiež vnímané ako argument v prospech iného (skoršieho) časového zaradenia zolnianskeho kostola v porovnaní s ostatnými kostolmi skupiny. Bol by to však veľmi zjednodušený pohľad. Motivácie, ktoré viedli k voľbe tej či onej stavebnej dispozície, boli nepochybne veľmi komplexné, hoci si ich môžeme v jednotlivých prípadoch do veľkej miery iba domýšľať. Súviseli s polyfunkčnosťou sakrálnych stavieb, ktoré neboli iba výsostne bohoslužobnými miestami. Tak napríklad veže neslúžili len ako zvonice, ale mali zrejme aj funkciu úschovnú a refugiálnu (v Zolnej indikovanú vyššie spomenutým obmedzeným prístupom do veže) a v neposlednom rade reprezentatívnu. Vo všeobecnosti kamenná veža zvyšovala tiež ekonomickú hodnotu sakrálnych stavby. Pre pomery stredovekého Uhorska to veľmi konkrétne zachytáva Werbőczyho Tripartitum. Hoci ide o zbierku obyčajového práva zo začiatku 16. storočia, nepochybuje sa, že zachytáva podstatne staršie zvyklosti. Okrem iného obsahuje aj akýsi cenník nehnuteľností, pre dejiny architektúry osobitne zaujímavý, ktorý určuje hodnotu sakrálnych stavieb na základe štyroch hlavných kritérií: či ide o kláštor, alebo stavbu podobnú kláštoru, stavebný materiál (drevená alebo murovaná stavba), možnosť, resp. právo pochovávanía a existencia veže (s vežou, dvomi/viacerými vežami alebo bez veže).⁵¹

zoťaté v r. 1307, JANOVSÁ, Magdaléna – OLEJNÍK, Vladimír: Rímskokatolícky Kostol sv. Márie Magdalény v Danišovciach, príspevok k poznaniu jeho vývoja na základe realizovaného architektonicko-historického výskumu. In: *Spiš : vlastivedný zborník*, tom. 8, 2016, s. 11-37: 15-16) datovať okolo rokov 1307 až 1310.

⁵⁰ Stavba datovaná pôvodne medzi roky 1264 – 1270, vznikla podľa dendrochronologickej analýzy drevených konštrukčných prvkov vo veži (drevo zoťaté v r. 1344–1345, 1352–1354, JANOVSÁ, Magdaléna – OLEJNÍK, Vladimír: Kostol sv. Tomáša v Mengusovciach. In: *Pamiatky a múzeá*, 2014, vol. 3, s. 43-44) až okolo polovice, resp. po polovici 14. storočia.

⁵¹ BAK, János M. (ed.): *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, 2019. All Complete Monographs. 4., dostupné online, URL: https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4 [28. 9. 2023], s. 1270, 1467-1468.

Dalo by sa povedať, že kostol v Zolnej so svojim polygonálnym presbytériom a západnou vežou predstavuje v porovnaní s ostatnými kostolmi sledovanej skupiny architektonicky náročnejšie a reprezentatívnejšie riešenie. Z takéhoto zorného uhla ale potom prekvapuje, že v jeho interiérovej výbave pravdepodobne chýbali bočné oltáre vo východných kútoch lode,⁵² ktoré sa postupne od 13. – 14. storočia stávali častou súčasťou aj vidieckych sakrálnych interiérov. Jediným bočným oltárom bol zrejme ten v sakristii (obr. 6). Sakristiová kaplnka nebola výnimočným javom. V rámci sledovanej skupiny kostolov plnila funkciu kaplnky prajajmenšom ešte sakristia kostola v Ponikách,⁵³ ktorý však mal okrem toho aj bočné oltáre v lodi (azda už v počiatočnom období existencie kostola stál oltár v juhovýchodnom kúte lode, ako indikuje mníškou ukončená nika na južnej stene lode).

Napriek uvedeným dispozičným rozdielom sú oprávnené úvahy, ktoré radia Zolnú do spoločnej skupiny kostolov medzi Zvolenom a Slovenskou Ľupčou nielen z hľadiska spoločného historického kontextu, ale aj architektonických súvislostí. Vyplývajú z porovnania čiastkových architektonických foriem. Patrí k nim motív pravouhlých okien, ktoré už v prvej stavebnej fáze osvetľovali z južnej strany loď a priestor pod emporou kostola v Zolnej. Analógiu má v pravouhlom okne osvetľujúcom priestor empory kostola v Ponikách. Ešte jednoznačnejšie o vzájomných súvislostiach vypovedajú formy zaklenutia. V úvodnom opise už bolo spomenuté, že jestvujúcu klenbu v presbytériu zolnianskeho kostola podchycujú dva typy konzol. Do prvého typu patria drobné, úzke, rustikalizované kružbové konzolky s redukovanými kryciami doskami, ktoré de facto splynuli s konzolou (obr. 4A). Varianty rovnakého typu konzol podchycujú aj klenby v presbytériu a sakristii kostola v Ponikách. S jednou z konzoliek v Zolnej ich navyše spája aj osobitý prvok reliéfného zdobenia redukovaných krycích dosiek – v Zolnej sú to reliéfné štvorlisty, v Ponikách medailóny vyplnené rozetami či hviezdicami a iné geometrizované útvary (nebeské telesá?). V prípade druhého typu konzol v Zolnej ide o tzv. ostrohovo podkrúžené konzoly (obr. 4B). Je pravdepodobné, že tento typ konzol sa nachádzal aj v sakristii zolnianskeho kostola, ako indikuje torzo jednej z nich, zachované v severovýchodnom rohu sakristie. Rovnaké klenbové konzoly nachádzame v presbytériách kostolov v Hornej Mičinej a Očovej; v oboch prípadoch sa navyše objavuje

⁵² Archeologický výskum nepotvrdil ich predpokladanú existenciu, v cielené vytýčených sondách nenašiel stopy po ich základoch (MALČEK, Róbert: *Výskumná správa z výskumu kostola sv. Matúša apoštola vo Zvolene-Zolnej v roku 1992*. Zvolen 1993. Nepublikovaný rukopis uložený v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. T 277, s. 6 a popis sond 7,8/92).

⁵³ POMFYOVÁ, Stredoveké sakristie..., s. 155-156.

svorník s reliéfom šesťcípej hviezdice, aký sa zachoval, hoci opäť v torze, v sakristii zolnianskeho kostola. Ostrohovo podkrúžené konzoly predstavujú strohý, zato však špecifický typ ukončenia klenbových rebier, ktorý, zdá sa, má svoj pôvod v architektúre rakúskeho Podunajska a/alebo Moravy. Vznikol v nadväznosti na také predstupne, ako sú rozštiepené konzolové ukončenia skrátenejších prípor v chóre cisterciánskeho kláštorného kostola v Heiligenkreuzi (vysvätenom v roku 1295).⁵⁴ Najstaršie príklady „klasickej“, teda minimálne dvakrát konkávne podkrúženej formy ostrohových konzol sa spájajú s moravskou a dolnorakúskou architektúrou z doby okolo roku 1300.⁵⁵ V nasledujúcich desaťročiach sa jej varianty stali pomerne rozšíreným prvkom v stredoeurópskej architektúre. Na Slovensku im bola venovaná pozornosť hlavne v súvislosti so spišskou architektúrou,⁵⁶ no i tu mali väčšie rozšírenie. Jedným z prvých, chronologicky pomerne spoľahlivo ukotvených príkladov je Kaplnka sv. Kataríny v Bratislave, realizovaná okolo roku 1311.⁵⁷ Podobne ako ona poskytujú aj zakladacie listiny pertraktovaných kostolov vo Zvolenskej kotline vítanú chronologickú oporu v sledovaní recepcie tohto prvku, ktorá by si zasluhovala osobitnú pozornosť. Každopádne pokiaľ ide o Zolnú a okolité kostoly, domnievam sa, že uvedené detaily klenieb dokladajú architektonické súvislosti na úrovni dielenských vzťahov a vylučujú charakteristiku klenby v presbytériu zolnianskeho kostola ako neskorogotickej.⁵⁸

Súhrnne možno teda konštatovať nasledovné: Kostol v Zolnej sa od ostatných kostolov lokálnej skupiny medzi Zvolenom a Slovenskou Ľupčou, budovaných v ranom 14. storočí, odlišuje svojou dispozíciou. Jeho architektonická štruktúra vytvorená v prvej stavebnej fáze obsahuje prvky vychádzajúce z tradičného tvaroslovného repertoáru, ktoré sú – s prihliadnutím aj na polygonálny tvar presbytéria – samy osebe konformné s datovaním do 2. polovice 13. storočia, uvádzaným v niektorých prácach. Súčasťou architektonickej štruktúry vytvorenej v druhej

⁵⁴ BENEŠOVSKÁ, Klára: Das Minoriten- und Klarissenkloster in Znaim und seine mittelalterliche Gestalt. In: *Böhmisch-österreichische Beziehungen im 13. Jahrhundert: Österreich (einschließlich Steiermark, Kärnten und Krain) im Großreichprojekt Ottokars II. Přemysl, König von Böhmen: Vorträge des internationalen Symposions vom 26. bis 27. September 1996 in Znaim*. Ed. M. Bláhová – I. Hlaváček. Prag 1998, s. 249-271; 258-259; PRIX, Dalibor: Středověký kostel Panny Marie v Bohuchvalovách (dnes sv. Matouše v Boguchwałowie, Polsko). Příspěvek k poznání moravských vlivů v architektuře moravsko-slezského pomezí ve 14. a na prahu 15. století. In: *Časopis Slezského zemského muzea, série B – vědy historické*, tom. 49, 2000, s. 1-26: 12-13.

⁵⁵ K definícii ostrohovej konzoly, resp. pätky PRIX, Středověký kostel..., s. 22, pozn. 67.

⁵⁶ ŽÁRY, Juraj: *Dvojrodové kostoly na Spiši*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 33-35.

⁵⁷ HAVLÍK, Marián – SABADOŠOVÁ, Elena: Kaplnka sv. Kataríny v Bratislave a jej pamiatkové hodnoty. In: *Monumentorum tutela*, tom. 17, 2006, s. 89-96.

⁵⁸ KRESÁNEK et al., *Slovensko*, s. 568.

stavebnej fáze, najmä klenieb v presbytériu a sakristii, sú formy dokladajúce úzke, zrejme dielenské väzby s ďalšími sakrálnymi stavbami sledovanej lokálnej skupiny, pričom je tu prítomná aj štýlová „novinka“ v podobe ostroholovo podkrúženej konzoly, ktorá má svoj pôvod v architektúre okolo roku 1300. Ako sa však dá výpoveď architektonických foriem zladit' s výpoveďou písomného prameňa, z ktorého vyplýva, že povolenie k fundácii bolo vydané koncom augusta roku 1309? Do úvahy prichádzajú tri riešenia:

1. Kostol v Zolnej bol postavený skôr ako v roku 1309, keď ostrihomský arcibiskup vydal zakladaciu listinu. V tom prípade je potrebné vnímať znenie zakladacej listiny, najmä charakteristiku Zolnej ako pustatiny (*in quodam heremo*), aj formuláciu indikujúcu absentujúcu sakrálnu stavbu v obci ako zveličenie a formalizované floskuly, ktorých cieľom bolo dosiahnuť povýšenie existujúceho filiálneho kostola na farnosť. Po roku 1309 došlo iba k prestavbe kostola, pri ktorej vznikla dnešná klenba v presbytériu a sakristia, ktorých stavebné detaily vykazujú úzke súvislosti s klenbami v kostoloch v Hornej Mičinej, Ponikách a Očovej. Otázkou však je, prečo by týmto spôsobom mala byť spochybnená iba zakladacia listina týkajúca sa kostola v Zolnej, keď analogické listiny týkajúce sa Hornej Mičinej a osobitne Poník sú v zásade bez pochybností považované za listiny povoľujúce stavbu kostolov.⁵⁹

2. Keď bola 28. augusta 1309 vydaná zakladacia listina, v Zolnej ešte žiadny kostol nestál. Fundátori Bychor a Zubrat ho nechali vybudovať až po arcibiskupovom súhlase, tak ako aj zemepáni v Hornej Mičinej a Ponikách nechali postaviť tamojšie kostoly na základe známych zakladacích listín z rokov 1309 a 1310. Štýlovo a typologicky staršie formy náležiacie prvej stavebnej fáze zolnianskeho kostola predstavujú ďalší z pribúdajúcich dokladov pomerne dlho prežívajúcich románskych a ranogotických rezíduí, ktoré sú napokon prítomné aj na ďalších stavbách sledovanej skupiny (nábežné štítiky na klenbových rebrách v presbytériu kostola v Ponikách, polkruhovo ukončené „románske“ okná na kostoloch v Hornej Mičinej aj Očovej). Približne v rovnakom čase ako kostol v Zolnej alebo iba s krátkym časovým odstupom (približne v rozmedzí rokov 1310 – 1320) vznikli aj kostoly v Hornej Mičinej, Ponikách a Očovej. V takomto prípade je potrebné uvažovať o tom, že druhá stavebná fáza kostola v Zolnej – teda dnešná klenba v presbytériu a sakristia vykazujúce úzke súvislosti s menovanými okolitými stavbami – bola realizovaná iba

⁵⁹ *Súpis pamiatok na Slovensku (Zväzok prvý, A–J*. Ed. A. Güntherová. Bratislava : Obzor, 1967, s. 422) síce datuje kostol v Hornej Mičinej do druhej polovice 13. storočia, autorom príslušného hesla však zrejme nebola známa listina z roku 1309, na rozdiel od kostola v Ponikách, ktorý je v zhode so zakladacou listinou datovaný do roku 1310 (*Súpis pamiatok na Slovensku : Zväzok druhý, K–P*. Ed. A. Güntherová. Bratislava : Obzor, 1968, s. 502).

v krátkom časovom odstupe od vzniku kostola, možno ako korekcia pôvodného stavebného plánu ešte v procese jeho výstavby, alebo ako dôsledok bližšie neidentifikovaného stavebného problému.

3. Kostol v Zolnej bol postavený až po vydaní arcibiskupovho súhlasu v roku 1309 a k jeho prestavbe, pri ktorej vznikla dnešná klenba v presbytériu a sakristia, došlo síce ešte v priebehu prvej polovice 14. storočia, ale s väčším časovým odstupom presahujúcim desaťročie.⁶⁰ V takom prípade by však aj výstavbu kostolov v Hornej Mičinej, Poniákách a Očovej bolo potrebné vzhľadom na súvislosti so zolnianskym kostolom posunúť do obdobia po roku 1320. Otvorila by sa tým otázka, prečo by fundátori odkladali výstavbu kostolov, ktorá bola nepochybne v ich mnohorakom záujme.⁶¹

Kostol v Zolnej tak predstavuje zaujímavý metodický problém, či uprednostníme výpoveď stavebných foriem, alebo písomného dokumentu. Ani jeden z prameňov nášho poznania – či už ten architektonický, alebo ten písomný – nie je možné posudzovať dogmaticky jednoznačne. Predsa však, ak vezmeme do úvahy súvislosti aj s ďalšími kostolmi lokálnej stavebnej skupiny a ich zakladacie listiny, sa domnievam, že riešenie nastolenej dilemy najpriateľnejšie vysvetľuje druhé z vyššie uvedených riešení, teda že kostol v Zolnej bol postavený po vydaní zakladacej listiny a k jeho stavebnej úprave došlo iba v krátkom časovom odstupe. V prospech datovania zolnianskeho kostola do raného 14. storočia hovoria napokon aj paralely s kostolom v Hornom Jasene.

HORNÉ JASENO

Kostol sv. Margity Antiochijskej v Hornom Jasene (dnes časť obce Turčianske Jaseno) je malou bezvežovou stavbou s krátkym polygonálnym

⁶⁰ BRÁZDILOVÁ, Peripetie..., s. 72, bez bližšej špecifikácie zmieňuje „najrozsiahlejšiu prestavbu v polovici 14. storočia“.

⁶¹ Terminus ante quem pre stavbu kostola v Zolnej predstavuje zápis v registri pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337 (SEDLÁK (ed.), Monumenta Vaticana Slovaciae, s. 89, 507). Za priaznivejších okolností by nám o časovom hiáte medzi výstavbou zolnianskeho kostola a prístavbou jeho sakristie – a tým aj realizáciou dnešnej klenby v presbytériu – mohli viac napovedať exteriérové omietkové vrstvy na svätyni. Podľa Úradníckom zistenej stratigrafie tvorila prvú formu úpravy exteriérových fasád na celom objekte drsná zvlnená omietka, ktorú v relatívnej chronológii zaradil pred prístavbu sakristie (ÚRADNÍČEK, Zolná, s. 8, 16). Pokiaľ by takáto vrstva omietky bola skutočne prítomná pod múrmi sakristie prístavanými k obvodovému múrom lode a svätyni, hovorilo by to v prospech väčšieho časového odstupe. Na archívnych fotografiách, zachytávajúcich deštruovanú sakristiu, ale nie je v mieste jej strhnutého muriva zreteľná žiadna omietková vrstva, čo by naopak, mohlo hovoriť o prístavbe sakristie ešte pred prvou omietkovou úpravou fasád. Nemáme však, bohužiaľ, istotu, či absencia omietky nie je iba dôsledok neodborného zásahu pred príchodom reštaurátora, pri ktorom boli otlčené všetky omietky s výnimkou muriva južnej, juhovýchodnej a východnej fasády svätyni (ÚRADNÍČEK, Zolná, s. 4).

presbytériom, ohraničeným piatimi stranami osemuholníka (obr. 8 – 10). V dnešnej podobe je výsledkom komplexnej obnovy realizovanej v 90. rokoch minulého storočia. Sondážny výskum v roku 1977 preukázal, že plochostropá loď aj zaklenuté presbytérium vznikli v jednej stavebnej etape.⁶² Súčasťou stredovekej dispozície bola dnes už neexistujúca sakristia na severnej strane svätyne. Loď oddeľuje od svätyne lomený triumfálny oblúk s päťkovými rímsami. Zaklenutie presbytéria tvorí jedno klenbové pole, ktorého hranolové rebrá s hlboko vyžľabými hranami sa z vrcholového svorníka, zdobeného reliéfom Božieho baránka, lúčovito rozbiehajú k nárožiam a bez prerušenia zbiehajú až do pätiiek na podlahe, ktoré preberajú profil rebier. Tak ako v prípade kostola v Zolnej aj tu svätyňa napriek zaklenutiu chýbajú exteriérové oporné piliere, vonkajšie hrany polygónu sú však zdôraznené subtílnymi stĺpkami. V tomto prípade ide o trištvrtevalcové prípory, ktoré taktiež vyrastajú z valcovitých pätiiek a ukončené boli pravdepodobne hlavicami. V severnej stene svätyne sa zachoval sedlový (dnes zaslepený) portál do niekdajšej sakristie.⁶³ Vo východnej, juhovýchodnej a južnej stene svätyne boli prelomené úzke okná s obojstranne zošíkmenými špaletami, ukončené polkruhovým záklenkom. Odlišný tvar majú okná lode. Z južnej strany prepúšťali svetlo – opäť analogicky kostolu v Zolnej – dva obdĺžnikové okenné otvory. Jedno okno, s obojstranne zošíkmenými špaletami, je situované vo východnej časti južnej steny lode. Druhé, menšie, osvetľovalo západnú emporu a dnes je zamurované.⁶⁴ Ďalšie, kruhové rozetové okno so štvorlistou kružbou, vytvorili v stredovej osi západnej fasády a tiež sa nachádzalo v úrovni empory. Nad ním je ešte štrbinový otvor do podstrešia. Vstup do kostola sa v stredoveku nachádzal na južnej strane lode. Jeho ostenie, profilované podobne ako rímsy triumfálneho oblúka dvomi prúťmi a výžľabkom, ústiace bez prerušenia do lomenej archivoly, sa zachovalo, avšak osadené v západnej fasáde. Preniesli

⁶² KRESÁNEK, Peter: Horné Jaseno, Kostol sv. Margity. In: *Pamiatky a príroda*, tom. 15, 1986, vol. 1, s. 22.

⁶³ K primárnosti alebo sekundárnosti dnes už nejestvujúcej sakristie možno nájsť nejednoznačné údaje. Podľa P. Kresánka (KRESÁNEK, Horné Jaseno...) bola sakristia pristavaná v druhej stredovekej etape, podľa V. Plekanca bola primárnou súčasťou kostola. Druhý z uvedených autorov argumentoval sedlovým portálom do sakristie aj omietkou (PLEKÁNEC, Vladimír: Reštaurovanie interiéru ranogotického kostola sv. Margity v Turčianskom Jasene. In: *Kmetianum : Vlastivedný zborník Slovenského národného múzea – Múzea Andreja Kmeťa*. Martin : Turčianske múzeum Andreja Kmeťa, 2000, s. 7-20: 8; informáciu o primárne osadenom portáli zo svätyne do sakristie uvádzajú aj ĎURIAN, Karol – KAPIŠINSKÁ, Veronika – ŠEVČÍKOVÁ, Eva: Rímskokatolícky Kostol sv. Margity Antiochijskej, Turčianske Jaseno, časť Horné Jaseno. In: *Národné kultúrne pamiatky na Slovensku : okres Martin*. Ed. L. Szerdová-Veľasová – V. Kapišinská. Bratislava : Slovart, 2012, s. 532-542: 534).

⁶⁴ V jeho výškovom umiestnení možno vidieť paralelu s kostolom v Ponikách, kde tiež pravouhlé okno osvetľovalo priestor na emporu, pokým v Zolnej to bol priestor pod emporou.

ho tam v 17. storočí, keď loď zaklenuli dnes už tiež nejestvujúcou klenbou a pôvodný vchod zamurovali. Za pôvodnú súčasť kostola je považovaná aj pravouhlá, v spodnej časti rímsou ukončená odkladacia nika v južnej stene svätyne, vedľa ktorej sa nachádza väčšia, sekundárne upravovaná nika, možno sedíliá. Pri neskoršej úprave (no ešte pred realizovaním najstaršej freskovej maľby) vytvorili v severnej stene presbytéria výklenkové pastofórium, pričom sa obmedzili opäť na jednoduchý pravouhlý tvar s ústupkovou šambránou. K stredovekým etapám kostola sa viažu aj oltárne stoly.⁶⁵

Terminus ante quem pre stavbu kostola poskytuje záznam z roku 1332 o farárovi Mikulášovi z (Horného) Jasena (*Nicolaus plebanus de Esen*), ktorý zaplatil poplatok vyberačom pápežských desiatkov.⁶⁶ Zmienka o farárovi nepriamo dokladá existenciu kostola – v roku 1332 teda už stál. Názory na to, kedy a v akých štýlových súvislostiach bol postavený, sa ale v doterajšej literatúre rôznia.

Václav Mencl spomenul kostol v Hornom Jasene vo výpočte turčianskych kostolov poslednej tretiny 13. storočia, ktoré mal ovplyvňovať cisterciánsko-burgundský sloh vychádzajúci z premonštrátskeho kostola v Kláštore pod Znievom.⁶⁷ Jeho zmienka je však zmätočná, keďže kostol v Jasene uviedol spolu s kostolom v Turčianskom Michale ako príklady stavieb s krátkymi polygónmi bez vonkajších oporných pilierov, hoci druhý z menovaných kostolov oporné piliere má. Navyše z iných formulácií v rovnakom článku, ako aj v iných textoch je zrejmé, že Mencl považoval za cisterciánsko-burgundské „štvorcové“ presbytéria.⁶⁸ V prípade kostola v Hornom Jasene sa opieral o roky 1263 a 1271. Súčasný výskum ale neevduje žiadne takto datované zmienky ani o obci, ani o kostole. Obec Horné Jaseno, resp. územie, na ktorom sa sformovala, sa v prameňoch vyskytuje prvýkrát ako „terra Jezen“ v roku 1274,⁶⁹ kostol nepriamo v uvedenom roku 1332. *Súpis pamiatok na Slovensku* z roku 1967 charakterizoval Kostol sv. Margity ako ranogotickú stavbu pravdepodobne z konca 13. storočia.⁷⁰ Soňa Polakovičová a Peter Kresánek,

⁶⁵ ĎURIAN – KAPIŠINSKÁ – ŠEVČÍKOVÁ, Rímskokatolícky Kostol..., s. 534. Kamenný blok hlavného oltára bol vybudovaný v 17. stor., avšak zrejme na mieste pôvodného stredovekého, ktorý mohol mať prečnievajúcu kamennú menzu ako bočný oltár v severovýchodnom rohu lode (PLEKANEC, Reštaurovanie interiéru..., s. 9).

⁶⁶ SEDLÁK (ed.), *Monumenta Vaticana Slovaciae*, s. 91, č. 521.

⁶⁷ MENCL, *Gotická architektúra...*, s. 98-99.

⁶⁸ Napr. MENCL, Václav: *Gotická architektúra horného a stredného Považia*. In: *Vlastivedný časopis*, tom. 18, 1969, s. 97-112: 100.

⁶⁹ TROCHTA, *Zoznam fár... XI – Turčianska stolica*, s. 5, č. 2; ZACHAR, Ján – MAČUHA, Maroš – SZERDOVÁ-VELASOVÁ, Ľubica: Turčianske Jaseno. In: *Národné kultúrne pamiatky na Slovensku : okres Martin*. Ed. L. Szerdová-Veľasová – V. Kapišinská. Bratislava : Slovart, 2012, s. 528-531: 528.

⁷⁰ *Súpis pamiatok na Slovensku : Zväzok prvý*, s. 427.

autori pamiatkového výskumu z roku 1977, najskôr uvažovali o vzniku kostola medzi rokmi 1260 až 1270 (vychádzajúc z Menclom uvádzaných rokov).⁷¹ V publikovanej správe o výsledkoch výskumu však P. Kresánek pripustil, že sa nepodarilo uspokojivo datovať prvú stavebnú etapu a za hornú hranicu doby vzniku kostola považoval bližšie nešpecifikované archívne zmienky o kostole z prvej štvrtiny 14. storočia.⁷² V základných korpusoch stredovekej nástennej maľby na Slovensku sa objavuje stručné datovanie kostola raz na koniec 13. storočia,⁷³ druhýkrát do prvej štvrtiny 14. storočia.⁷⁴ Zuzana Gécsová a Vladimír Plekanec v článku o reštaurovaných nástenných maľbách tiež považovali Kostol sv. Margity za ranogotickú architektúru z konca 13. storočia. V nadväznosti na Václava Mencla usúdili, že „stavba kostola súvisí pravdepodobne s činnosťou stavebných huty v Kláštore pod Znievom“, no vzápätí doplnili, že „kostol v Turčianskom Jasene sa však od ostatných kostolov z produkcie tejto dielne odlišuje“.⁷⁵ Do obdobia po založení dediny v roku 1274 zaradil vznik kostola Vladimír Úradníček a pokiaľ sa nemýlim, ako prvý poukázal na istú jeho podobnosť s kostolom v Zolnej, keď skonštatoval, že ide o „stavbu toho istého stupňa“.⁷⁶ V *Ilustrovanej encyklopédii pamiatok Slovenska*, zostavenej Petrom Kresánkom, je kostol v Jasene datovaný okolo roku 1300. Autor textu vyzdvihol „jedinečnosť“ polygonálnej svätyne, pričom zdôraznil štýlovú rozmanitosť v jej architektonickom tvarosloví. Klenbové rebrá ranogotického profilu, bez prerušenia zbiehajúce k zemi, označil za „miniaturnú katedrálnu konštrukciu“, ktorej protirečia ešte románske valcové prípory na hranách steny v exteriéri. Upozornil – majúť na mysli zrejme formu zaklenutia – na bližšie nekonkretizované analógie v kaplnkách cisterciánskych kláštorov v rakúskom Podunajsku a južných Čechách. Napriek blízkosti Kláštora pod Znievom siahajú podľa dotyčného autora umelecké súvislosti Kostola sv. Margity do okolia Zvolena, kde uviedol podobnú svätyňu kostola v Zolnej.⁷⁷ Naposledy sa kostolu v Jasene podrobnejšie venovali autori „nového súpisu“ vo zväzku o pamiatkach okresu Martin. V prehľadovej stati o architektúre Turca aj oni zdôraznili

⁷¹ POLAKOVIČOVÁ, Soňa – KRESÁNEK, Peter: *Horné Jaseno, Kostol sv. Margity : Pamiatkový výskum*, 1977. Nepublikovaný rukopis uložený v Archíve Pamiatkového úradu SR v Bratislave, sign. T 5564, s. 17-19.

⁷² KRESÁNEK, Horné Jaseno..., s. 22.

⁷³ STEJSKAL, Karel: Horné Jaseno /okres Martin/. In: DVOŘÁKOVÁ, Vlasta – KRÁSA, Josef – STEJSKAL, Karel: *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku*. Praha – Bratislava : Odeon – Tatran, 1978, s. 95-96: 95.

⁷⁴ TOGNER, M.: *Stredoveká nástenná maľba...*, s. 44.

⁷⁵ GÉCSOVÁ, Zuzana – PLEKANEC, Vladimír: Stredoveké nástenné maľby v Kostole svätej Margity v Turčianskom Jasene. In: *Pamiatky a múzeá*, 1998, vol. 1, s. 24-27: 24. Podobne PLEKANEC, Reštaurovanie interiéru..., s. 8.

⁷⁶ ÚRADNÍČEK, Stavebný vývoj..., s. 52.

⁷⁷ KRESÁNEK et al., *Slovensko*, s. 612.

„atypické a ojedinelé“ zaklenutie svätyne v architektúre dolného Turca, vyznačujúce sa lineárnosťou vertikálnych architektonických prvkov. Konštatovali odlišný pôvod týchto foriem, než mala architektúra kostola v Kláštore pod Znievom. Klenbu svätyne kostola v Hornom Jasene označili za redukovaný odraz slohovej línie, ktorá sa, ako uvádzajú, uplatnila v širšej podunajskej oblasti najmä v 14. storočí.⁷⁸ Priamo v hesle o kostole v tej istej publikácii sa dočítame, že „gotický kostol z konca 13. až začiatku 14. storočia dostavali v druhej polovici 14. storočia, [...]“.⁷⁹ Nie je však zrejmé, čo mali autori na mysli pod „dostavbou“. Z nasledujúcich riadkov sa dá totiž vyrozumiť, že celú dispozíciu považujú za primárnu a že na základe polygonálnej formy svätyne predpokladajú vznik kostola „až v 14. storočí“.⁸⁰ S druhou polovicou 14. storočia ale spojili (okrem maľarských úprav) iba sekundárne vytvorené pravouhlé sanktuárium na severovýchodnej strane svätyne.

Vidíme teda, že hoci je Kostol sv. Margity malá a relatívne prostá stavba, vzbudzuje podobne ako kostol v Zolnej nemalé dilemy. Pramenia z koexistencie retrospektívnych románskych foriem (okná a exteriérové nárožné stĺpiky presbytéria), modernejšieho polygonálneho hranenia svätyne a vo vidieckom prostredí až prekvapujúco moderného riešenia jej klenby. Možno dať za pravdu tým bádateľom, ktorí vo vzťahu k Hornému Jasenu poukázali na zdôraznený linearizmus v podunajskej architektúre. Tieto súvislosti sú rozhodujúce pre datovanie kostola, preto sa na nich pozrime bližšie.

Okolo roku 1300 sa v architektúre rakúskeho Podunajska a susedných regiónov odohrávala slohová zmena. Inšpirácia pre túto zmenu vychádzala z veľkých stavebných hút vo Francúzsku a Porýní a jej podstatou bol odklon od kánonu klasickej gotiky. Uvoľňovala sa závislosť medzi utváraním architektonických foriem a tektonickou logikou stavby, ako aj prísne geometricky koncipované vzory kružieb, či naturalistické stvárnenie rastlinnej ornamentiky. Jedným z elementov tejto slohovej zmeny boli aj vyššie spomenuté ostroholovo podkrúžené konzoly ako forma plynulého ukončenia klenbových rebier. Podstatným spôsobom sa však uvedená slohová zmena prejavila aj na klenbových príporách, ktoré – tak ako vo svätyni kostola v Jasene – bez zmeny profilácie a bez prerušenia hlavicami prechádzali plynule od podlahy až do

⁷⁸ ĎURIAN, Karol – KALINOVÁ, Michaela – KAPIŠINSKÁ, Veronika – MRUŠKOVIČ, Štefan – SZERDOVÁ-VELASOVÁ, Lubica – ZVEDELOVÁ, Kristína: *Náčrt vývinu architektúry Turca s dôrazom na okres Martin*. In: *Národné kultúrne pamiatky na Slovensku : okres Martin*. Ed. L. Szerdová-Velásová – V. Kapišinská. Bratislava : Slovart, 2012, s. 29-51: 31.

⁷⁹ ĎURIAN – KAPIŠINSKÁ – ŠEVČÍKOVÁ, *Rímskokatolícky Kostol...*, s. 533.

⁸⁰ Ide najmä o formulácie: „*Polygonálne tvarovanie svätyne však zodpovedá obdobiu jej vzniku až v 14. storočí... V čase vzniku kostola zaklenuli svätyňu klenbou...*“ (ĎURIAN – KAPIŠINSKÁ – ŠEVČÍKOVÁ, *Rímskokatolícky Kostol...*, s. 534).

klenbových rebier. K najranejším príkladom patria klenby v chóre kaplnky benediktínskeho kláštorného hospodárskeho dvora Göttweig v meste Stein an der Donau (obr. 11), v chóre minoritského kostola vo Welse, v Kaplnke sv. Víta benediktínskeho kláštora v Altenburgu či v južnej kaplnke farského kostola v Altpölle.⁸¹ V prvej štvrtine 14. storočia bol rovnaký princíp uplatnený aj pri zaklení opátskej kaplnky v juhočeskom cisterciánskom kláštore v Zlatej Korune.⁸² Z nášho územia môžeme menovať spodné podlažie Kaplnky sv. Jána pri františkánskom kostole v Bratislave z doby okolo roku 1361.

Hoci sa teda vo svätyni kostola v Hornom Jasene samotné klenbové rebro svojim pomerne ťažkopádnyh hranolovým, na hranách vyžľabeným profilom hlásia k široko udomácnenej tvaroslovnej tradícii, idea scelenia klenbového rebra a prípoxy do nepreerušenej, od svorníka až k pätky plynúcej línie prezrádza, že tu pôsobiaci neznámy architekt poznal aktuálne trendy, ktoré skutočne už nemali nič spoločné s vplyvom architektúry Kláštora pod Znievom. Kostol v Hornom Jasene ale nereagoval na súdobé trendy iba svojou klenbou, ale aj kružbou v kruhovom okne na západnej fasáde. Štvorlistá kružba je síce rekonštruovaná, avšak v zhode s pôvodným tvarom, ktorého torzo zachytávajú archívne fotografie spred obnovy kostola (obr. 10). Jej jednotlivé listy nemajú tvar pravidelného oblúčka (ako napríklad na západnom rozetovom okienku kostola v Čeríne), ale vo vrchole sú náznakovy zakrivené do kýlového tvaru. Protoneskorogotický kružbový motív kýlového oblúka sa v kružbových výplniach objavuje v európskej (pevninskej) architektúre od konca 13. storočia, v nám blízkych končinách ho krátko pred rokom 1300 uplatnili napr. na takých významných stavbách, ako bol minoritský kostol vo Viedni⁸³ alebo už spomenutý chór cisterciánskeho kostola v Heiligenkreuzi.⁸⁴ Možno odtiaľ potom čerpal inšpiráciu kamenár, ktorý sa začiatkom 14. storočia (okolo 1311) podieľal na stavbe Kaplnky sv. Kataríny v Bratislave a vrcholový oblúk na trojlíste jej pastofória tiež vytesal do jemného kýlového zakrivenia.

Je málo pravdepodobné, že by k recepcii menovaných prvkov došlo v turčianskej dedine pred koncom 13. storočia. V tejto súvislosti je zaujímavý údaj Arnolda Ipolyi-Stummera, podľa ktorého bolo v kostole v Hornom Jasene ešte v roku 1876 na oltárnom kameni viditeľné datovanie

⁸¹ THOME, Markus: *Kirche und Klosteranlage der Zisterzienserabtei Heiligenkreuz : Die Bauteile des 12. und 13. Jahrhunderts*. Petersberg : Michael Imhof Verlag, 2007, s. 273.

⁸² LÍBAL, Dobroslav: Zlatá Koruna : Architektura. In: *Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku : Sborník vydaný k 850. výročí založení kláštera v Plasech*. Praha : Unicornis, 1994, s. 79-84: 84.

⁸³ PARUCKI, Maria: *Die Wiener Minoritenkirche*. Wien – Köln – Weimar : Böhlau Verlag, 1995, s. 155-157.

⁸⁴ THOME, *Kirche und Klosteranlage...*, s. 261-262, 265 a i.

1321.⁸⁵ Ipolyiho údaj dnes už zrejme nie je možné overiť, uvedený rok však veľmi dobre korešponduje s obdobím, keď by sme v Hornom Jasene mohli reálne predpokladať recepciu opísaných slohových noviniiek. Ponúka sa preto hypotéza, že rok 1321 mohol byť rokom dostavby, resp. vysvätenia novopostaveného kostola.

V každom prípade klenba svätyne aj okenná kružba ako primárne súčasti stavby potvrdzujú vznik kostola niekedy v prvých desaťročiach 14. storočia. Kostol v Hornom Jasene tak predstavuje ďalší príklad dlhého prežívania pôvodom románskych foriem (okná a prípory vonkajších nároží svätyne), a to v koexistencii s modernejšími formami, v tomto prípade dokonca aj s formami, ktoré anticipovali vývoj smerujúci k neskorej gotike. Vzhľadom na analogicky riešený obvodový plášť svätyne poskytuje kostol v Jasene zároveň silný podporný argument pre datovanie kostola v Zolnej po vydaní zakladacej listiny v roku 1309.⁸⁶

Subtilné prípory na exteriérových nárožiacich polygonálnych svätých oboch kostolov predstavujú v dochovanej vidieckej architektúre tak v regióne Turca, ako aj Zvolenskej kotliny ojedinelý prvok. Je pravdepodobné, že použitie tohto prvku vychádzalo z nejakého lokálneho vzoru alebo vzorov, a že lokálny medzistupeň mala aj recepcia identifikovaných inovatívnych prvkov v architektúre sledovaných vidieckych kostolíkov. Najpravdepodobnejším zdrojom inšpirácie sa zdá byť architektúra stredoslovenských banských miest (Banská Štiavnica, Zvolen, Slovenská Ľupča), ku ktorej už smerovali úvahy viacerých bádateľov. Žiaľ, jej slohové vrstvy 13. a 14. storočia poskytujú pre takýto predpoklad len veľmi torzovité indície. Úvahy však môžeme rozvinúť aj o ďalšiu otázku, či analogické prvky v Zolnej a Hornom Jasene sú iba paralelné javy, za ktorými treba hľadať iného spoločného menovateľa, alebo sú výsledkom priamych dielenských väzieb. Tie by medzi dvomi blízkymi regiónmi neboli nijako prekvapujúce, obzvlášť, ak sú preukázané v maliarskej výzdobe, ktorá s menším či väčším odstupom nasledovala po výstavbe kostolov.⁸⁷ V prospech existencie bezprostredných architektonických dielenských prepojení hovorí tiež pastofórium na severnej stene presbytéria kostola v Zolnej, ktorého špecifický tvar s výrazným vrcholovým oblúkom (obr. 5) nápadne pripomína sedílie v kostole premonštrátov v Kláštore pod

⁸⁵ ĎURIAN – KAPIŠINSKÁ – ŠEVČÍKOVÁ, Rímskokatolícky Kostol..., s. 533.

⁸⁶ Exaktné potvrdenie alebo vyvrátenie uvedeného datovania by v prípade zolnianskeho kostola mohla v budúcnosti poskytnúť dendrochronologická analýza drevených dosiek zrejme primárne osadených v preklade južného okna osvetľujúceho pôvodne priestor pod emporou.

⁸⁷ V Hornom Jasene mal pôsobiť maliar alebo dielňa, ktorá uskutočnila nástenné maľby v Čeríne a Ponikách neďaleko Zolnej, ako aj v turčianskych Nepochoch (GLOCKOVÁ, Barbora: Nástenné maľby v Čeríne. In: BURAN, Dušan a kol.: *Dejiny slovenského výtvarného umenia : Gotika*. Bratislava : Slovart, 2003, s. 675, kat. 3.8).

Znievom a pastofóriá či iné výklenky v niektorých ďalších turčianskych kostoloch (Necpaly, Belá-Dulice).

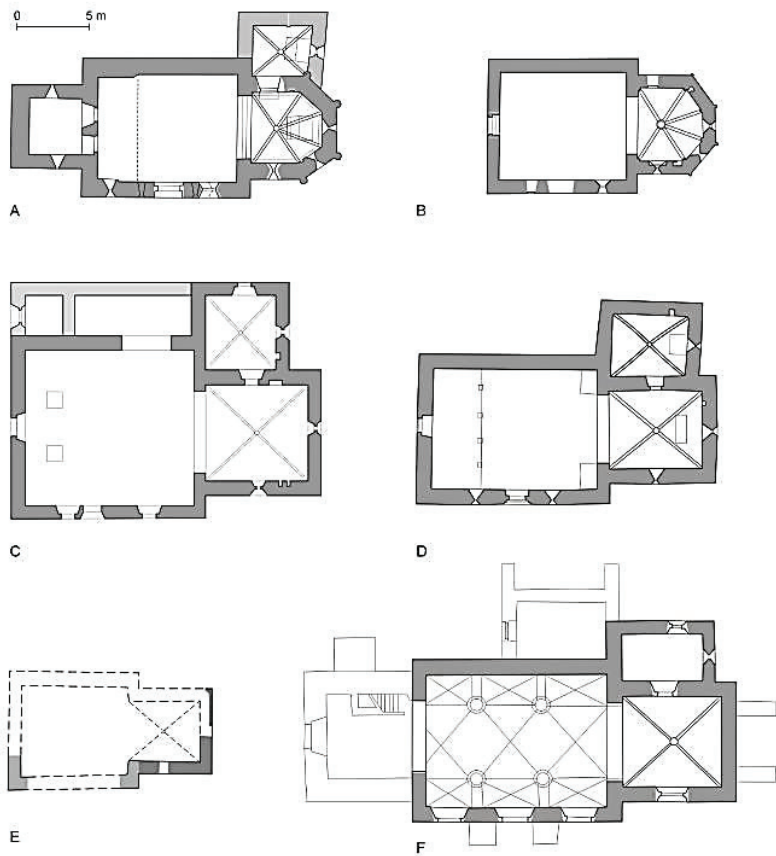
Úvaha o dielenských súvislostiach sa dotýka širšieho problému organizácie dobovej stavebnej praxe. V podmienkach dedinských kostolov nemá zmysel hovoriť o stavebnej hute,⁸⁸ ktorá predstavovala vysoko organizovaný stavebný organizmus. Primeranejšie je hovoriť o stavebných dielňach ako realizátoroch týchto nevel'kých architektonických objektov. No ani pod stavebnými dielňami by sme si zrejme nemali predstavovať fixné zoskupenie remeselníkov, ktoré sa v nemennej zostave presúvalo od jednej realizácie k druhej. Pravdepodobnejšie je, že objednávateľ – v prípade sledovaných kostolov šľachtický fundátor – si vybral hlavného stavebného majstra, s ktorým uzavrel dohodu, a ten bol zodpovedný za zloženie pracovnej skupiny. S každou novou objednávkou tak dostal príležitosť nanovo zostaviť svoj tím (povedané dnešnými slovami), do ktorého mohol vybrať osvedčených majstrov i nové sily.⁸⁹ Hoci na vidieku mohla byť fluktuácia pracovných síl menšia ako v mestách, nepochybne sa aj tu obmieňali ľudia, skúsenosti, inšpirácia a – to predovšetkým – požiadavky objednávateľov. Vo výsledku tak bol každý, aj ten najmenší a najjednoduchší dedinský kostolík stavebný unikát, ktorý sa vyznačoval svojimi osobitosťami. Ľahšie je potom pochopiteľné, že napriek nevel'kej typologickej variabilite a obmedzenému podielu kamenársky opracovaných článkov sa tieto stavby na jednej strane odlišovali rozmanitými detailmi, na druhej strane možno medzi nimi vyzorovať mnohoraké súvislosti spočívajúce tak v prežívaní tradičných schém, ako aj v ich obohatení štýlovými novinkami, ktoré – ako napríklad klenba svätejny hornojasenského kostola – môžu vo svojom prostredí pôsobiť až prekvapujúco.

⁸⁸ DVOŘÁKOVÁ, Zolná..., s. 171.

⁸⁹ Poučná je v tomto smere situácia v sliezskych mestách v 14. storočí, kde sa zmluvy so stavebnými majstrami uzatvárali len na rok a aj v rámci dlhodobšej výstavby jedného kostola sa obnovovali vždy s príchodom novej stavebnej sezóny. V závislosti od finančných možností objednávateľa (v tomto prípade mestských rád) sa týkali iba čiastkových úsekov stavby. Zodpovední stavební majstri a „ich“ ľudia pritom nemali vôbec isté, že dostanú kontrakt aj budúci rok (KUTZNER, Marian: *Wie wurden schlesische Pfarrkirchen im 14. Jahrhundert erbaut? Ein Beitrag zur Erforschung der Finanzierung und Arbeitsweise an städtischen Sakralbauten im Spätmittelalter*. In: *Denkmalkunde und Denkmalpflege*, 1995, s. 177-195).

Obrazová príloha

Obr. 1. Pôdorysy kostolov v Zolnej (A), Hornom Jasene (B), Ponikách (C), Čeríne (D), Sampore (E), Očovej (F).

Obr. 2. Zolná, Kostol sv. Matúša (pôvodne sv. Štefana Prvomučeníka),
exteriérový pohľad z juhu, stav pred obnovou fasád.

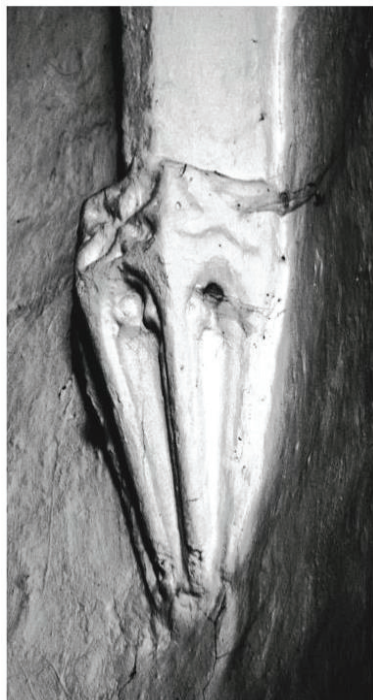
Foto: Dušan Slivka, Archív Ústavu dejín umenia CVU SAV.

Obr. 3. Zolná, Kostol sv. Matúša, torzo prípory s hlavicou na severovýchodnom exteriérovom nároží presbytéria počas reštaurátorského prieskumu v rokoch 1971 – 1972.

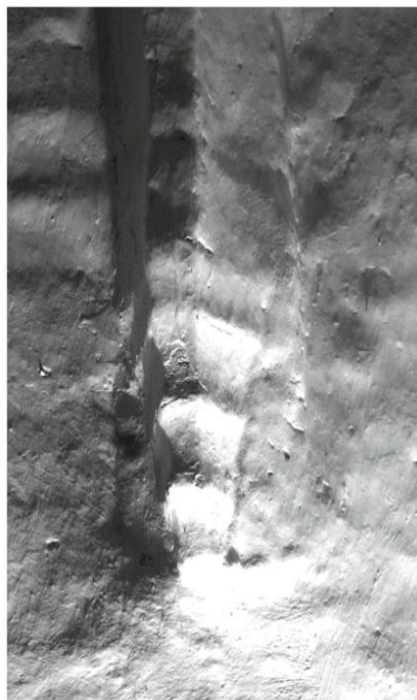

Zdroj: ÚRADNÍČEK, Zolná.

Obr. 4. Zolná, Kostol sv. Matúša, klenbové konzoly v presbytériu.

A

B

Foto: Bibiana Pomfyová.

Obr. 5. Zolná, Kostol sv. Matúša, pastofórium v severnej stene presbytéria.

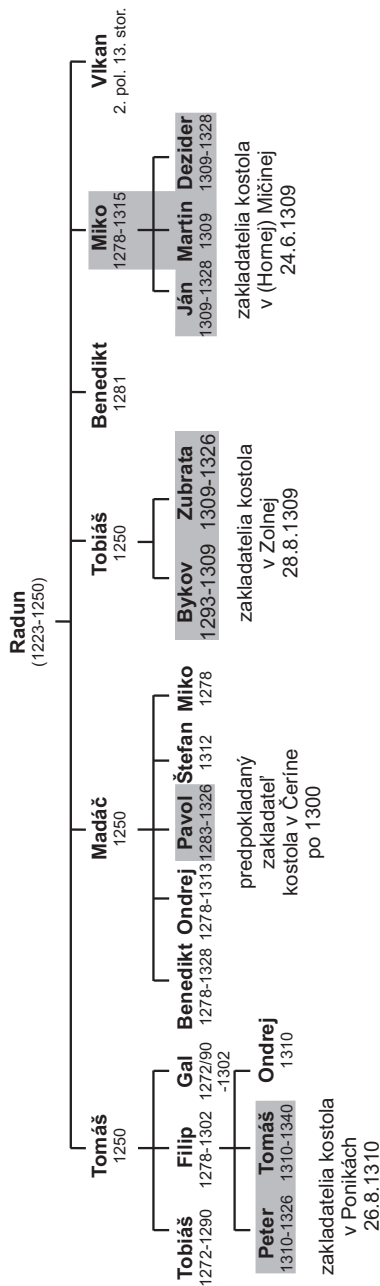
Foto: Bibiana Pomfyová.

Obr. 6. Zolná, Kostol sv. Matúša, sakristia.

Foto: Pavol Breier, Ústavu dejín umenia CVU SAV.

Obr. 7. Rodové línie zakladateľov kostolov v Hornej Mičinej, Zolnej, Ponikách, Čeríne.

Obr. 8. Horné Jaseno, Kostol sv. Margity, východný exteriérový pohľad na presbytérium.

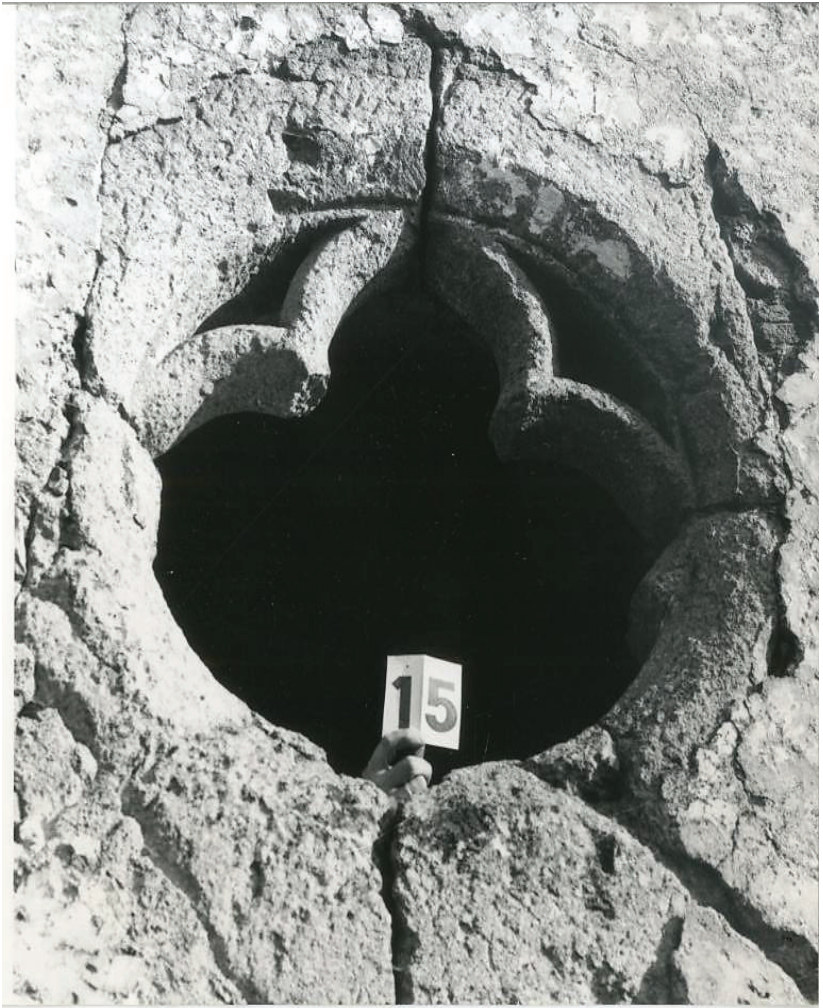
Foto: Michaela Kalinová.

Obr. 9. Horné Jaseno, Kostol sv. Margity, interiér, pohľad do presbytéria.

Foto: Michaela Kalinová.

Obr. 10. Horné Jaseno, Kostol sv. Margity, západné kruhové okno s torzom pôvodnej kružby v čase pamiatkového výskumu.

Zdroj: POLAKOVIČOVÁ – KRESÁNEK, *Horné Jaseno ...*

Obr. 11. Stein an der Donau, kaplnka benediktínského kláštorného dvora
Göttweig.

Zdroj: THOME, *Kirche und Klosteranlage ...*, s. 275.